

УДК[37.013.42:373.5](09)(477)

ІРИНА ЄЛАНЦЕВА

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ СЛУЖБ ДЛЯ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УКРАЇНІ В 20-90-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено ретроспективний аналіз провідних форм та методів діяльності соціально-педагогічних служб для дітей шкільного віку в Україні в 20-90-ті рр. ХХ століття. Установлено, що широке використання в досліджуваній період набули форми групової та індивідуальної роботи з дітьми шкільного віку. До найбільш ефективних методів діяльності дитячих соціально-педагогічних служб належали: роз'яснення, бесіда, вправа, переконання, приклад дорослих та покарання; групова психотерапія; психодрама; масова психіатрія; психоконсультація та психокорекція, соціальна терапія та деякі інші.

***Ключові слова:** форма, метод, шкільний вік, соціально-педагогічна служба, Україна, індивідуальна робота, діяльність.*

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. У сучасних умовах розвитку українського суспільства проблема соціально-педагогічної підтримки підростаючого покоління в державній політиці є вельми актуальною. Про це, зокрема, наголошується в Законах України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (2007 р.), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), Національній стратегії розвитку освіти в Україні, Положенні про психологічну службу системи освіти України (1999 р.). Так, у Національній стратегії розвитку освіти в Україні підкреслюється, що освіта має забезпечити успішну соціалізацію дитини, сприяти створенню системи психолого-педагогічної і медико-соціальної підтримки та реабілітації сім'ї. Для успішного функціонування соціально-педагогічної системи необхідно певну увагу приділити відбору форм та методів впливу на дитячу особистість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Проблемі визначення найбільш ефективних форм та методів соціально-педагогічної діяльності в досліджуваній період присвячені праці відомих вітчизняних (В. Бочарова, Н. Бура, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, І. Козлова, Т. Коннікова, А. Кочетов, Н. Краснова, Б. Ліхачов, І. Мар'єнко, І. Огородников, В. Рогожкін, Л. Романенкова, В. Сидоров, М. Фіцула, Л. Харченко, С. Хлебик, Г. Щукіна, Т. Яркіна та ін.) і зарубіжних (Е. Дюркгейм, Т. Циглер та ін.) учених.

Мета статті полягає в ретроспективному аналізі провідних форм та методів діяльності соціально-педагогічних служб для дітей шкільного віку в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Вивчення наукових праць і архівних джерел дозволяє стверджувати, що основною формою діяльності дитячих соціально-педагогічних служб в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття була групова робота, яка здійснювалась при клубах та гуртках. Представники соціально-педагогічних служб працювали переважно з бездоглядними, безпритульними та бездомними дітьми, неповнолітніми з психофізичними вадами і підлітками девіантної поведінки. «Клуб, – наголошується в архівних джерелах, – це місце, де творчості дітей буде надано широкий простір, де ... кожен може і повинен знайти собі інтерес і улюблене заняття, яке б непомітно для нього самого втягувало б його в працю й заставляло проявляти творчість» [7, арк. 11].

Первинною формою клубної роботи, як свідчать архівні дані, в 20-ті рр. ХХ століття були так звані «клубні дні», які проводилися один раз на тиждень. Особливе поширення в цей час отримала і така перехідна форма роботи як клуб-школа. «Ці школи-клуби, –

записано в архівних джерелах, – повинні бути тими центрами у районах міста, де кожний ... знайде своє місце» [11, арк. 82].

Слід підкреслити, що в 20-30-ті рр. ХХ століття мета соціально-педагогічної роботи в клубі співпадала із загальною метою виховання і полягала у вихованні такої дитини, яка «могла принести в жертву свої власні інтереси для користі суспільства» [9, арк. 23]. Взагалі, в досліджуваний період існували два види клубів – клуби-примітиви та районні клуби. Більш широкую соціально-педагогічну роботу з дітьми шкільного віку проводили районні клуби, але якщо не було такої можливості, то створювалися клуби-примітиви, які тільки відвертали дітей від впливу вулиці шляхом організації рухливих ігор.

На наступних етапах розвитку соціально-педагогічних служб для дітей, поряд з традиційними формами роботи зі школярами (спортивні і технічні гуртки, клуби за інтересами), отримали своє розповсюдження і дворові клуби, які займалися переважно організацією творчих ігор дітей, гуртки-супутники, мікрогуртки, підліткові клуби та кіноклуби, дискусійні клуби, студії, молодіжні кафе, та гуртки за спільністю дитячих проблем (інваліди, розумововідсталі, представники «групи ризику» тощо).

Поряд із груповою роботою в діяльності дитячих соціально-педагогічних служб широкое використання набула й індивідуальна робота соціально-педагогічних кадрів із різними категоріями дитячого населення. Аналіз науково-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що в 20-30-ті рр. ХХ століття індивідуальна форма робота використовувалась фахівцями не часто. Але при роботі з підлітками, схильними до вживання алкоголю, наркотиків, скоєння злочинів, дітьми, які мали фізичні та розумові вади, а також із їхніми сім'ями дана форма соціально-педагогічного впливу набула свого широкого впровадження. Ця форма дозволяла представникам соціально-педагогічних служб більш глибоко вивчити індивідуальні особливості кожної категорії дітей й надати їм необхідну допомогу.

Взагалі, як свідчать наукові джерела, до форми індивідуальної соціальної допомоги і захисту дитячого населення в зазначений період, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні, належала прийомна сім'я. Її започаткуванню сприяли такі нормативні документи, як: Положення «Про розміщення безпритульних дітей серед населення» та «Про утворення «приймних» сімей» (1921 р.). У відповідності з зазначеними Положеннями вводяться такі нові форми індивідуальної допомоги дітям шкільного віку, як: патронат, опіка й усиновлення. «Особливо ефективним способом боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю, – відзначається в Бюлетені Народного Комісаріату освіти, – була віддача неповнолітнього на приватне патрунування» [3, с.9].

Як свідчать архівні дані, на початку 20-х рр. ХХ століття патрунування проводилось стихійно, без певного плану. «Дітей в основному передавали у приватні сім'ї без реєстрації, ... майже не було нагляду органів Наросвіти над патрунованими дітьми, ... діти зазнавали експлуатації своїх патронів, а були випадки, коли їх виганяли на вулицю» [8, арк. 38]. Проблемою патрунування дітей у цей період почав займатися спеціальний відділ соціально-правової охорони дитинства, який організував і здійснював облік дітей, що були віддані в приватні сім'ї, й ретельно контролював ставлення до них членів сім'ї. Від подібної сім'ї бралась підписка про ретельне виконання нею певних обов'язків, а з боку органів народної освіти встановлювався постійний нагляд над дитиною.

З 1935 року, вже було введено кримінальну відповідальність опікунів, що використовували опіку в корисливих цілях і залишали неповнолітнього без відповідного нагляду й матеріальної допомоги [4, с. 4]. З другої половини 30-х рр. і до середини 80-х рр. ХХ століття дана форма індивідуальної допомоги дітям шкільного віку була просто незаслужено забута. І тільки з другої половини 80-х рр. ХХ століття спостерігається тенденція до використання такої вже відомої форми виховання дітей-сиріт, як «приймна сім'я».

Необхідно звернути увагу і на те, що і на сьогоднішній день ця форма виховання дітей не є досконалою. «Сьогодні, – зазначає І. Дементьева, – рано говорити про яку-

небудь певну модель прийомної сім'ї... Вона ще не склалась, а лише проходить експериментальну перевірку» [1, с. 7].

На різних етапах розвитку українського суспільства вдосконалюються вже відомі і з'являються нові форми діяльності дитячих соціально-педагогічних служб. Наприклад, у другій половині 80-х рр. XX століття до нових форм соціально-педагогічної діяльності з учнями, які опинились у скрутних життєвих умовах та неповнолітніми «групи ризику», можна віднести Телефон Довіри (телефон невідкладної психологічної допомоги). В Україні такий телефон вперше з'явився в 1983 році при психоневрологічному диспансері у Дніпропетровську. У кінці 80-х рр. подібні телефони було організовано в Одесі та Києві. По телефону здійснювалась соціально-педагогічна робота з різними категоріями дітей шкільного віку і з їхніми батьками та педагогічними працівниками. Робота проводилась анонімно.

У кінці XX століття зазначена форма організації соціально-педагогічної діяльності набула масового використання, що було пов'язано зі створенням Всесоюзного Центру з вивчення та попередження екстремальних станів, центрів соціальної й психологічної допомоги неповнолітнім та їхнім сім'ям. До нових форм безкоштовної індивідуальної психолого-педагогічної, юридичної, медичної та інформаційної допомоги неповнолітнім у кінці XX століття також належали кабінети «Довіри» й пошта довіри.

Більш обмежене використання в діяльності шкільних соціально-педагогічних служб на різних етапах розвитку українського суспільства, як свідчать науково-педагогічні джерела, отримав колективний спосіб організації соціально-педагогічної діяльності. Ця форма використовувалась фахівцями переважно у житлових товариствах та мікрорайоні. В урядовій документації 20-30-х рр. XX століття слушно наголошувалося, що для більш успішної організації соціально-педагогічної роботи необхідно її здійснювати як з дітьми, так і їхніми батьками. З цією метою у вихідні та канікулярні дні влаштовувались різноманітні спортивні ігри, а також організовувалося відвідування театрів, кіно, концертів тощо.

Як показує аналіз урядової документації та науково-педагогічної літератури, з другої половини 90-х рр. XX століття до нової форми колективної соціально-педагогічної роботи з безпритульними та бездоглядними дітьми належала організація дитячих будинків сімейного типу. Зокрема, в «Інформаційному збірнику Міністерства освіти України» записано: «Перевага (в кінці XX століття – І. Є.) віддається розвитку нових форм виховання дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків, зокрема дитячим будинкам сімейного типу» [5, с. 19].

З формами організації соціально-педагогічної діяльності дуже тісно пов'язані методи. На основі аналізу архівних джерел і урядової документації дійшли висновку, що провідним методом діяльності дитячих соціально-педагогічних служб з безпритульними, бездоглядними, бездомними дітьми, учнями девіантної поведінки та неповнолітніми, які мають фізичні вади, у 20-30-ті рр. XX століття була бесіда, яка сприяла вдосконаленню поведінки дітей шкільного віку. У зазначений період фахівцями були сформульовані вимоги до використання даного методу, а саме: позитивний вплив бесіди на учня; недопустимість підміни її доповіддю; проведення бесіди з урахуванням потреб і інтересів дітей; обов'язкове проведення бесіди фахівцями; необхідність проведення бесіди спокійним, рівним тоном; доцільність використання бесіди у сукупності з іншими методами.

На подальших етапах розвитку дитячих соціально-педагогічних служб, як свідчать науково-педагогічні матеріали, словесні методи впливу на особистість (бесіда, консультація, розмова та ін.) отримали своє масове використання. Але дана група методів не завжди спрацьовувала. Як зазначає В. Оржеховська, при роботі з важковиховуваними учнями метод бесіди, як правило, був не доречним.

Взагалі, в 20-30-ті рр. XX століття в діяльності дитячих соціально-педагогічних служб широко використовувались й інші словесні методи. Наприклад, широке визнання в цей період отримав метод консультації. «При консультації, – зазначено в архівних

матеріалах, – повинна вестися розмова не вузівського характеру, а характеру роботи клінічного інституту, що об'єднує біля себе різних фахівців» [10, арк. 98]. Подальше використання даних метод допомоги дітям шкільного віку отримав у другій половині 80-х рр. ХХ століття.

Варто звернути увагу і на інші педагогічно доцільні методи та прийоми соціально-педагогічної діяльності з безпритульними і бездоглядними дітьми, неповнолітніми злочинцями, з учнями, схильними до вживання алкоголю та наркогенних речовин, котрі також широко використовувались в Україні у 20-30-ті рр. ХХ століття і стали традиційними на подальших етапах розвитку суспільства. До таких методів і прийомів належали: роз'яснення, переконання, метод вправи та прикладу. Виняткове значення фахівці приділяли прикладу батьків та вчителів. З цього приводу А. Макаренко писав: «Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або караєте її. Ви виховуєте її у кожному мить вашого життя...» [2, т. 4, с.63].

Методи покарання взагалі не використовувались, але в окремих випадках, коли учні наполегливо відмовлялися підкорятися усталеному режиму, дозволялося застосовувати заходи примусового впливу. До подібних заходів у 20-30-ті рр. ХХ століття можна віднести: відсутність спілкування з дитиною протягом дня; ізоляція дитини від дитячого колективу; зауваження; запис у щоденнику; наряд на роботу з позбавленням відпочинку; порушення питання про поведінку школяра на групових зборах; оголошення догани на загальних зборах колективу; призначення товариського суду; зауваження наодинці; зауваження перед класом; зауваження на загальних зборах школи; догана; позбавлення відпусток, відвідування кіно або театру; тимчасова ізоляція неповнолітнього та деякі інші.

Взагалі, кожен такий прийом фахівці радили ретельно продумувати, тому що питання покарання – надзвичайно складне питання. Як свідчать наукові джерела, на подальших етапах розвитку українського суспільства вже не використовувались фізичні покарання до будь-яких категорій дитячого населення. «Людина, – наголошує В. Сухомлинський, – яку карали у дитинстві, у підліткові роки не боїться ні дитячої кімнати міліції, ні суду, ні виправно-трудової колонії» [6, т. 5, с. 347].

З методами покарання тісно пов'язані і методи заохочення. Аналіз архівних джерел дозволяє констатувати, що в 20-30-ті рр. ХХ століття помилково не радилось використовувати методи заохочення. На наступному етапі розвитку суспільства цими методами також користувалися не часто і категорично заборонялось заохочувати хороші вчинки.

Варто звернути увагу і на те, що на різних етапах розвитку українського суспільства використовувалися й інші прийоми і методи соціально-педагогічного впливу. До найбільш ефективних належали: активне включення школяра в суспільне життя і працю через «проекти»; метод «співробітництва»; групова психотерапія (лікування за допомогою психологічних засобів впливу); психодрама (метод групового впливу з метою зняття напруги); масова психіатрія; «метод встановлення організованої свободи або дисципліни порядку» (волі вихованця протиставлявся увесь устрій дитячого життя, якому не можна не підкорятися); «сімейна терапія»; «метод створення ситуації успіху»; метод соціальної допомоги; арттерапія (терапія мистецтвом), ігротерапія (терапія грою), логотерапія (терапія словом), морітатерапія (створення для дитини ситуації, при якій вона справляє гарне враження на оточуючих), метод вільних словесних асоціацій (метод вигадування історій); психотерапія поведінки (метод, що використовується для подолання страху), психогімнастика, різноманітні тренінги; «метод стимулювання прогресивної громадської думки», та деякі інші.

«Ніякий засіб ..., – слушно зазначав А. С. Макаренко, – не може бути визнаним ні гарним, ні поганим, якщо ми розглядаємо його окремо від інших засобів, від цілої системи, від цілого комплексу впливів» [2, т. 4, с. 128].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок із напрямку. Таким чином, до основних форм діяльності дитячих соціально-педагогічних служб в Україні в

20-90-ті рр. XX століття належали: групова та індивідуальна допомога, колективна діяльність. До нових і незаслужено забутих форм індивідуальної й колективної соціально-педагогічної допомоги можна віднести «Телефон Довіри», організацію дитячих будинків сімейного типу та виховання дітей у «прийомній сім'ї». Серед методів соціально-педагогічної роботи широке використання набули: роз'яснення, бесіда, вправа, переконання, приклад дорослих та покарання; групова психотерапія; психодрама; масова психіатрія; психоконсультація та психокорекція, соціальна терапія та деякі інші. До перспективної тематики подальших наукових пошуків можна віднести питання порівняльного аналізу змісту, форм та методів діяльності соціально-педагогічних служб для різних верств населення.

Список використаних джерел

1. Дементьева И. Приёмная семья – новая модель защиты детства в России / И. Дементьева // Воспитание школьников – 1996. – №5. – С.5-8.
2. Макаренко А. Педагогические сочинения: В 8-ми томах. / А. Макаренко – М. : Педагогика, 1983-1986.
3. Про дотеперішню практику віддач дітей на приватний патронат // Бюлетень Народного Комісаріату освіти. – 1927. – №11(47). – С.9-10.
4. Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності // Збірник Народного Комісаріату освіти. – 1935. – №3-35. – С.2-5.
5. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1994. – №12. – С.17-29.
6. Сухомлинський В. Вибрані твори в п'яти томах. / В. Сухомлинський – К.: Радянська школа, 1977.
7. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных учреждений для слепых, 1921 г. – ДАХО – ф.820. – оп.1. – спр.169. – 162а.
8. Протоколы заседаний Харьковского губернского Совета защиты детей и отчёты о его деятельности. Доклад губернского Совета защиты детей о положении детского вопроса в Харькове, 1921 г. – ДАХО – ф.203. – оп.1. – спр.389. – А.12-38.
9. Протоколы конференции по вопросам социального воспитания детей и сведения о курсах социального воспитания, 1921 г. – ДАХО – ф.820. – оп.1. – спр.164. – 58 а.
10. Матеріали про роботу кабінету соціальної педагогіки Київської дослідно-педагогічної станції, 1926-29 рр. – ЦДАВОВ – ф.166. – оп.6. – спр.2841. – 156 а.
11. Положення про відділи народної освіти і соціального виховання. – ЦДАВОВ – ф.166. – оп.1. – спр.162. – 125 а.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2016 р.

ЕЛАНЦЕВА И.

Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Украина

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СЛУЖБ ДЛЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УКРАИНЕ В 20-90-Е ГГ. XX ВЕКА

В статье осуществлен ретроспективный анализ ведущих форм и методов деятельности социально-педагогических служб для детей школьного возраста в Украине в 20-90-е гг. XX века. Установлено, что широкое использование в исследуемый период приобрели формы групповой и индивидуальной работы с детьми школьного возраста. К наиболее эффективным методам деятельности детских социально-педагогических служб относились: разъяснение, беседа, упражнение, убеждение, пример взрослых и наказание; групповая психотерапия; психодрама; массовая психиатрия; психоконсультация и психокоррекция, социальная терапия и некоторые другие.

Ключевые слова: форма, метод, школьный возраст, социально-педагогическая служба, Украина, индивидуальная работа, деятельность.

YELANTSEVA I.

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

FORMS AND METHODS OF THE ACTIVITY OF THE SOCIO-PEDAGOGICAL SERVICES FOR SCHOOLCHILDREN IN UKRAINE IN THE 20-90-IES OF THE XXTH CENTURY

The article presents a retrospective analysis of the leading forms and methods of the activity of the socio-pedagogical services for schoolchildren in Ukraine in the 20-90-ies of the XXth century. It is determined that the forms of individual and group work with schoolchildren were widely used during the period under study. The social-pedagogical services' representatives worked primarily with homeless children, minors with psychophysical disabilities and adolescents with deviant behavior. The most effective methods of socio-pedagogical influence included: the active involvement of pupils to social life and work through "projects"; the method of "cooperation"; group psychotherapy (treatment with the help of psychological means of influence); psychodrama (a method of group influence with the aim of stress relief); mass psychiatry; "the method of establishing organized freedom or discipline" (a pupil's will was counterposed to a child's way of life, he couldn't disobey); "family therapy"; "the method of creating the situation of success"; the social help method; art therapy, play therapy, logotherapy (speech therapy), the therapy of creating for a child the situation in which he/she can make a good impression on others), the method of free verbal associations (a method of writing stories); behavior psychotherapy (a method used to overcome fear), mind gymnastics, various trainings; "the method of stimulating progressive social thought" and some others.

Keywords: *form, method, school age, socio-pedagogical service, Ukraine, individual work, activities.*